

Udmurdi vetehaldjast ja püha mõiste kujunemisest permi rahvastel

Aado Lintrop

Sissejuhatuseks

Udmurdi mütoloogiaga tegeldes hämmastas mind tõsiasi, et ühele minu meelest väga põnevale üleloomulikule olendile on tänapäevastes uurimustes üsna vähe tähelepanu pööratud. Selleks on veega seotud *vožo*, kelle kohta võib 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul udmurdi usundist kirjutanud autorite¹ töödest leida mitmekülgset materjali. Ent Vladimir Vladõkini fundamentaalne udmurdi usundi käsitus puudutab *vožod* vaid seoses rahvakalendriga, mainides, et talvine pööriaeg lõpeb pühaga *jö vile sulton*,² mille kohta arvati, et “sel päeval kogu “roojasus” – *vožoos*³ – läheb vee alla” (Vladõkin 1994: 229). Tatjana Vladõkina riivab *vožod* oma žanriprobleemidele pühendatud monograafias seoses etniliste žanrinimetuste ja sanditamisega (Vladõkina 1998: 11, 14, 53–55, 84). Ainsa *vožole* pühendatud kirjutise autoriks on Irina Pletnjova, kes võtab lühidalt kokku kõik antud teema kohta avaldatu (Pletnjova 1999). Samas aga kirjutab Ranus Sadikov

¹ Eriti N. Pervuhhini, aga ka I. Vassiljevi, P. Bogajeovski omadest.

² Sõnasõnalt jää peal seismine. Sellele eelneval õhtul toimetati rituaali *vožo kel'an* – *vožo* ärasaatmine, mille käigus käisid külanoored kisa-käruga saunast sauna, et minema peletada jõuluõöl sinna elama asunud *vožo*-nimelisi tegelasi.

³ Mitmuse nimetav sõnast *vožo*, seega *vožod*.

Kaama-taguste udmurtide ehitistega seotud üleloomulikke olendeid käsitlevas artiklis: “Mitmed rahvad on arvanud, et mingil kindlal ajal asuvad saunadesse elama veega otseselt seotud vaimud, näiteks uskused permikomid, et sauna tulevad ennast soojendama vetevaimud *kul'pijannez*” (Sadikov 2000: 116). Peamiselt põhjaudmurdi traditsioonis levinud *vožod* ta miskipärast ei maini. 2002. aasta detsembris kaitstes sanditamisele pühendatud kandidaadiväitekirja Galina Gluhhova (juhendaja T. Vladõkina), kelle töö esimene, terminoloogiat käsitlev peatükk ei pääse mööda ka *vožoga* seotud uskumustest (Gluhhova 2002: 7–10).

Probleemiga tegeldes hakkas mulle üha rohkem tunduma, et *vožo* on tegelikult omamoodi võtmefiguur permi rahvaste religioosse mõtlemise arenguloos. Siinkohal ei taha ma sõnaga ‘areng’ rõhutada mitte progressi madalamalt tasandilt või lihtsamast vormist kõrgemale ja keerulisemaks, vaid protsessi, mis tähendab pidevat, kuigi tavaliselt aeglast tähenduste muutumist, millele on allutatud kõik meie poolt kasutatavad mõisted. Nii jõudsingi välja püha mõisteni, mille kujunemislugu permi rahvastel jääks ilma *vožota* üsna lünklikuks. Püha, millest allpool juttu tuleb, ei ole püha selle tänapäevases, meie kultuuriruumis kristluse poolt mõjutatud tähenduses. *Vožo* abil õnnestub meil heita põgus pilk aastasadu tagasi elanud inimeste mõttemaailma, kus jumaliku ja kuratliku vahel ei olnud veel ületamatut kuristikku. Kuna *vožod* pole võimalik käsitleda lahus muudest veega seotud mütoloogilistest tegelastest, võtan kõigepealt vaatluse alla udmurdi vetehaldjapärimuse.

Vetehaldjaga seotud uskumused udmurtidel

Vetehaldjas on minu jaoks tinglik nimi mitme veega seotud üleloomuliku olendi tähistamiseks, kelle vahel on raske, puhuti aga võimatu vahet teha. Udmurdi usundis seostub veega kolm mütoloogilist persooni, kellega seotud jutumotiivid järgnevalt lühidalt esitan.⁵ Et paremini mõista nende omapära ning ulatust, vaatlen neid Põhja-Euraasia rahvaste mütoloogiate taustal, tuues võrdluseks kõrvale valiku sarnaseid motiive Stith Thompsoni ja Antti Aarne teostest.

⁴ *Kul'* on komi mütoloogias nii kurat kui kuri vees elav vaim. *Kul'pijannez* võiks tähendada kuradi pojad/pojukesed/kutsikad.

⁵ Viiteid udmurdi motiivide päritolust vt. Lintrop 2000.

1. *vumurt* või *vu kužo* (vesi+mees/inimene; vesi+isand)

Ta on antropomorfne ja elab jõgedes (MI F212.Haldjamaa vee all; G303.8.8. Kurat elab vees). *Vumurdil* on suur pere (MI F420.3.1. Vetevaimud elavad vee all perekonnaelu). Ta on rikas, omab jõukat majapidamist ja suurt karja (MI F241.2.2. Haldjate kari järves; F420.4.8. Vetevaimudel on vee all varandus), mõnikord näitab ta enast ilusa naisena (MI F420.1.2.1.Vesineitsi on ebatavaliselt kaunis), ent räägitakse ka, et ta on must, kole ja karvane (MI F451. 2.0.1. Päkapihud on inetud). Tavaliselt ilmub *vumurt* alasti inimolendina – eelkõige naisena – (MI 420.1.4.6. Vetevaimud on alasti), kes istub vesiveski vesirattal või jõekaldal ja kammib oma pikki juukseid (MI F420.5.3.1. Vetevaimud istuvad kaldal ja kammivad oma pikki juukseid). *Vumurt* käib sageli turgudel ja laatadel (MI F420.3.2.3. Veenaine tuleb turule ja poodi), inimeste hulgas näeb ta välja nagu talumees (MI F420.1.6.1. Vetevaimud on rõivastatud sarnaselt neid ümbritsevate inimestega), kuid teda on võimalik ära tunda kuue järgi, mille vasak hõlm/nurk on alati märg (MI F420.1.7.1. Vetevaimu rõivaste nurk on alati märg).

Juttudes näeb kangelane vetehaldjaid sageli spetsiaalse salvi või vedeliku abil, mida ta silmile määrib. Mõnes variandis määrib ämmaemand silmi vetehaldja vastsündinud lapse kakaga. (MI F235.4.1. Haldjad muutuvad nähtavaks salvi kasutamise abil; F235.4.4. ... maagilise vee kasutamise abil).

On mõned teated selle kohta, nagu oleks arvatud, et *vumurdil* on ainult üks silm, seegi pea kuklapoolel (hiiglane, kurat). Ta sõrmi on arvatud küljest pudenevat, neid võib mõnikord jõekaldalt leida (pikergusi sõrmekujulisi kive on nimetatud *vumurdi* sõrmedeks – Pervuhhin 1888, 1: 73; Vereštšagin 1996: 90).

Vumurdi nägemist peeti üldiselt mõne õnnetuse või haiguse enedeks.

Vumurt võis võtta naise inimeste seast (MI F420.6.1.1. Veemees naib inimtüdruku). Ta võis inimesi uputada (MI F420.5.2.1. Vetevaimud meelitavad surelikke vette). Eriti ohustatud olid need, kes valisid ujumiseks vale aja, ei kandnud risti kaelas jne. Levinud on motiiv sellest, kuidas vetehaldjas kutsub ämmaemanda oma naise sünnituse juurde (MI F372.1. Haldjad kutsuvad inimeste seast ämmaemanda haldjanaist abistama; F420.5.3.2. Vetevaim kutsub inimeste seast

ämmaemanda, F451.5.5. Päkapiikkudel on naine ämmaemandaks). Vetehaldjas tasub töö eest rikkalikult, kuid raha/kuld muutub süteks või puulehtedeks (MI G303.21.1. Kuradilt saadud raha muutub tuhaks).

Mõnikord tegutseb *vumurt* varavedajana. Sel kombel on ta suguluses eesti ja soome varavedajatega (*kratt, puuk, para*). Muinasjuttudes on ta sageli rumala vanapagana rollis (MI K171.1. Pettus vilja jagamisel: maa peal, maa all; AT 1030 Vilja jagamine, MI K72. Pettus hobusekandmisvõistlusel; AT 1082 Hobuse kandmine; MI K18. Pettuse abil võidetud viskevõistlus; AT 1063 Viskevõistlus).

Meie jaoks on oluline uskumus, mille kohaselt arvati, et jõuluajal tuleb *vumurt* veest välja ja elab saunades.

2. *vožo* (sõna tähendust ja etümoloogiat vaadeldakse allpool)

Vožo elab vees, jõgedes ja tiikides (MI G303.8.8. Kurat elab vees), aga samuti veskites, saunades ja tühjades majades. On mõned tekstid, kus räägitakse *vožost* kui nõia abilisest, kes elab jões või allikas (Bogajevski 1890: 90–91). Sel juhul nähakse teda mõnikord taevas lendamas (MI F451.3.3.6. Päkapikud lendavad õhus; MI G242. Nõid lendab õhus). Bogajevski märgib, et *vožo* on tulemadu, kes taevas lendab ja toob õnne perele (Bogajevski 1890: 98 – varavedaja, vrd. eesti *puuk, kratt, soome para*). Arvati, et *vožo* näeb välja väikese karvase kuradi-kesena, kellel on saba, sarved ja kabjad (MI F420.1.4.6. Hobusejalgadega vetevaimud; F451.2.1.1. Päkapikud on väikesed; G303.4.1.6. Kuradil on sarved; G303.4.5.3. Kuradil on hobuse jalad; G303.4.6. Kuradi saba).

Sageli on *vožosid* palju. Nad tulevad öösiti veest välja ning tantsivad ja laulavad mahajäetud majades ja vesiveskites (tantsivad haldjad, nõiad, kuradid). Nad pelgavad kukelaulu (MI F383.4. Haldjas peab enne kukelaulu lahkuma; F420.3.4.2. Vetevaimud peavad enne koitu vette minema; G303.16.19.4. Kurat (saatan) põgeneb, kui kukk hakkab laulma). Inimese, kes ei kannu risti kaelas, võivad nad endaga vette tirida (MI F451.5.9.1. Päkapikud kardavad risti; G303.16.3 Kuradi väe vastu kaitseb rist). Jõuluajal tulid nad küladesse ja elasid saunades. Sel ajal tegid nad inimestega kurja nalja (MI F451.5.2.7. Päkapikud teevad vempe; F451.5.2.10. Päkapikud hirmutavad surelikke).

Joonis 1. Vaade Bessermani külale Udmurtias. Foto A. Kuperjanov 2000.

3. *munčokužo* (saun+isand), *munčo murt* (saun+mees/inimene) *töd'i murt* (valge+mees/inimene)

Loomulikult elab saunahaldjas saunas. Tavaliselt näeb ta välja valgeis rõivais taadina (MI F236.1.3. Valgetes rõivastes haldjad; F451.2.7.4. Valgesse rõivastatud päkapikud). Mõnel pool usuti tal olevat pikad juuksed ja üks silm. Lõunaudmurdid kujutasid *munčokužod* ette väikese karvase olendina. Kaama idakalda udmurdid nimetasid saunas elavat vaimu *kužjirsi* (pikajuukseline; Sadikov 2000: 116). Mõnel pool arvati, et saunas elab palju vaime, kes seal öösiti tantsivad ja laulavad (samas: 115). Saunavaim/haldjas viskab ka inimestele vempe. Ta võib isegi lapsi vahetada (MI F321.1. Vahetatud laps; F420.5.2.4. Vetevaimud varastavad lapsi ja jätavad asemele enda oma; G303.9.9.4. Kurat viib ristimata lapse hällist ning paneb selle asemele puupaku).

Võime vetehaldjaga seotud motiivid jaotada kolme gruppi:

1. motiivid, mis on ühenduses paljude rahvaste vetevaimu-, haldja- ja päkapikupärimusega;
2. motiivid, mis on ühenduses kuradi ja rumala vanapaganaga;
3. motiivid, mis on suguluses kuradi abiliste/teenritega seoses olevate motiividega (nõiad, vampiirid, varavedajad).

Sõna *vožo* tähendus ja seosed

Vanapermi *veža* oli sõna, mis oma semantilise välja poolst lubas kasutuselevõtmist kristliku mõiste 'püha' vastena': *йен вэжа лов* – püha vaim, *вэжа куйма* – püha kolmainsus, *вэжа лун* – pühapäev (Lõtkin 1952: 156). Kaasaegses komi keeles tähendab *veža* samuti 'püha': *veža va* – püha (pühitsetud) vesi, *vežai* – ristiisa (püha isa), *vežan* – ristiema. *Vežadjr* on jõuluaeg (vene *святки*), kuid sürjakomi *veža* tähenduseks on ka 'roojane' ja 'kurat' (Gribova 1975: 110). Verb *vežnj* tähendab 'vahetama', *vežom* on komi mütoloogias kuradi või kurja vaimu poolt äravahetatud laps. Udmurdi keeles pole sõnal *vožo* otsest tähendust 'püha', see ilmneb ainult seoses jõuluajaga, mida udmurdid sarnaselt komidele nimetavad *vožodjr*. Ent udmurtidel on nimetus ka selle suvise vaste kohta – *invožo djr* – (taevas+vožo+aeg). *Vožod* on eespoolmainitud kuradisarnased vaimud. *Vožole* väga lähedane sõna *vož* on udmurdi keeles 'roheline, rohelus, toores'. Väljendis '*vožde en vai*' – ära ole vihane/ära kannaviha – tähendab see viha. Samast tüvest näivad võrsuvat sõnad *vožomjni* (vožo+minema) 'hasarti mine-ma' ja *vožpoton* (vož+tahtmine/soov/tundmine) 'raev'. Huvitaval kombel näivad ka soome *viha*, *vihainen* 'viha, vihane' ja *vihannuus*, *vihannoida* 'roheline, rohetada' põlvnevat ühest tüvest. Michael Agricola ja Jacobus Finno on kasutanud sõnu *wihleinen*, *wihileijnen*, *wihileitzet*, *wiheliidzexi* tähenduses 'halb, alatu, nõrk, roojane, valelik/autu, paha/tige' (SKES VI: 1735). Sellised eesti mütoloogiast pärit nimed nagu *maaviha*, *küüneviha*, võib-olla ka *humalaviha* võivad seostuda nimetatud asjadest (maa, küüs, humal) lähtuva negatiivse väega. Võime öelda, et ühelt poolt läheneb sõna *vožo* semantiline väli 'püha' mõistele, teiselt poolt aga on seotud viha, rohelse, öela ja roojasega.

Tõenäoliselt saab semantilise välja selline väljavenitatus alguse siiski kahest eri sõnatüvest. Esimene neist oli seotud liminaalsuse või kusagil vahepeal olemisega: *vaješ > algpermi *vež-* > udm. *vož* 'risttee, jõesuu, emb-kumb kahest lõimereast, lõimelõngade ristumine', vrd *vožen-vožen* 'vaheldumisi', *vožmin* 'kordamööda', võib-olla ka *invož* (taevas+vož) 'silmapiir'; komi *vež*, *viž* – *tui-vež* 'risttee', *vežnj* 'vahetama'; soome *vaihe*, eesti *vahe* (SKES V: 1592–1593). Soome lingvistid ainult oletasid seoseid soome *vaihe* ja permi *vež-* vahel, udmurdi või komi mütoloogiat paremini tundes oleksid nad olnud selles kindlad. Komi liitsõnas *vežadjr* ja selle udmurdi paralleelis *vožodjr* mär-

gib esimene komponent nimelt liminaalsust, pööriaega, kahe tavalise perioodi vahele jäävat ebatavalist aega.

Teine tüvi oli seotud roheline värvi, mõru maitse ja tugevate emotsioonidega (nagu viha ja iha): *viša > idamordva *ožo* 'kollane'; läänemari ³*žar*, *žar*, idamari *užar* 'roheline, noor, toores'; udm. *vož* 'roheline, toores, väike, viha, raev'; komi *vež* 'roheline, kollane, kadetus, iha'. Vrd. soome. *viha*, *vihainen*, *vihannuus*, vanaindia *višám* 'mürk', avesta *viša – viš zairitəm* 'rohekas vedel mürk', pehlevi *wiš* 'mürk, sapp, sapine' jne (SKES VI: 1734). Aja jooksul muutusid need kaks tüve häälikuliselt väga lähedasteks ning nende tähendused võisid samuti seguneda. Udmurdi usundi uurimisloos esineb katse tõlgendada sõna *vožodir* vihaseks või raevukaks ajana.

Risttee ja jõesuu liminaalsusest

Loomulikult on risttee või jõesuu liminaalne paik, koht kahe veekogu või tee vahel. Oma lühimonograafias "The Crossroad in Folklore and Myth" jälgib Martin Puhvel eri rahvaste ristteega seotud uskumusi läbi aegade (Puhvel 1989). Huvitaval kombel ei näe ta ristteede eripära nende liminaalsuses, kuigi toob palju näiteid selle kohta, kuidas usuti, et just neisse paigusse kogunevad kodutud/rahutud/kindla asupaigata vaimolendid. Teame, et paljude Siberi rahvaste usundeis on konkreetne veekogu (jõgi, järv) ühenduses kindla üleloomuliku olendiga, kes on selle veekogu peremees/haldjas. Obiugrilastel on sellised vaimolendid omavahel seotud keerulise sugulussüsteemiga. Toon näiteks Anzori Barkalaja poolt üleskirjutatud loo Obi taadist ja Salõmi jõe haldjast:

As-iki on kalade peremees. Tema teeb kalu ja saadab neid kalameeste võrkudesse. Tema otsustab ka, millisesse jõkke kui palju kala lasta. Kord arvas Salõmi jumal, et temale laseb *As-iki* liiga vähe kala. Läheb tema *As-iki* juurde ja küsib: "Kuule, miks sa mulle nii vähe kalu saadad, anna rohkem." *As-iki* oli kiuslik parajasti, ei andnud. Siis läks Salõmi jumal minema ja valmistus sõjaks. Võttis noolevarre kätte ja hakkas seda vestma. Vestis laastu, see muutus ogalikuks. Vestis teise laastu, see muutus ka ogalikuks. Nii sai ogalikke päris palju. Ujusid allavoolu Obi jõkke. *As-iki* vaatab, ogalik. Vaatab, *nu holeera*, teine veel. Läks mööda jõge ülespoole, näeb – Salõmi vanamees vestab nooli, laastud kukuvad ja muutuvad ogalikeks. *As-iki* ehmatas kangesti ära, hakkas eemalt hõikuma: "Mis sa seal teed, lähed sõjaga

kelle vastu?” Salõm-iki ütles vastu, et sinuga lähen sõdima, miks sa mulle kala ei anna. *As-iki* vaatas, et asi on karm ja saatis Salõmi jõkke kala, palju suurt haugi saatis. Mhmh (Barkalaja 1996: 45 < Semjon Pesikov, Ljamin).⁶

Jõgede suudmealasad võib vaadelda kui piirkondi kahe sedalaadi üleloomuliku olendi 'haldusalade' vahel. Ka teedega võivad olla ühenduses samalaadi uskumused. Puhveli toodud näited, kus üleloomulik olend ei saa ristteed ületada (Puhvel 1989: 97–98), näivad sellele igatahes viitavat. Risttee liminaalsusest tunnistab ka mitmete siirderiituste ja pööripävakombestiku seotus ristteega. Näiteks toimetas awemba suguharu Põhja-Zambias puberteedi algusega seotud tütarlaste rituaalset puhastamist ristteel (samas: 73), mõnel pool Euroopas (näit. Prantsusmaal, Põhja-Rootsis) tehti suvise pööripäeva ajal tuld nimelt ristteel (samas: 75). Paljude rahvaste, sealhulgas ka eestlaste ja udmurtide seas olid levinud erinevate maagiliste toimingute, eriti ennustamise, sooritamine ristteel.

Pühad ajad

Inimeste eluead ning kalendriaastad sisaldavad vaheaegu, mida iseloomustab tavaelu piiride puudumise tõttu määramatus või piirideta olek. Need ajad on avatud nii heale kui kurjale ning on lähedal üleloomulikule. Piirid on osa meie orienteerumissüsteemist. Ilma nendeta oleks ruum homogeenne, poleks vahet omade ja võõraste, heade ja halbade, pühade ja profaansete paikade vahel. Samuti on lugu ajaga. Väljendid hea aeg, halb aeg, raske aeg, hull aeg, kiire aeg, pühadeaeg, argiaeg, lapsepõlv, noorus, meheiga jne sisaldavad ilmselgeid hinnanguid ja piiritõmbamisi. Üleminekud ühest ajast, ühest eluetapist, ühest staatusest teise on omamoodi ristteed või teelahkmed ajas. Kui liminaalsus muudab tavaorientatsiooni mittetoimivaks, osutub ka tavaline käitumine ebaotstarbekaks või ebasobivaks. Erilised ajad nõuavad erilist käitumist. Seepärast on inimene aegade jooksul praktiseerinud mitmesuguseid liminaalsete seisundite ja aegadega seotud toiminguid, mida analüütiliselt nimetatakse siirderiitusteks.

⁶ Sama jutu inglisekeelne tõlge on avaldatud Barkalaja 1999: 69.

Udmurdi rahvakalendri pühad ajad

Nii suvise kui ka talvise *vožo*-aja kohta käis rida keelde: “Praegusel ajal on Glazovi maakonna votjakkidel säilinud vaid uskumus, et *vožo*-ajal ei tohi teha kära, eriti aga lärmata vee lähedal, mistõttu suvel ei ujuta, ei mängita vee ääres ringmänge ega pesta pesu. Talvel ei pesta jões pesu ja kardetakse lauldes üle silla sõita. Samuti ei tohi talvel sel ajal jalgadega hõõguvaid süsi, mis näiteks peeru otsast kukuvad, surnuks trampida... Gõja, Lõpi ja Polomi vallas seostus *vožo*-aeg rukki õitsemisega.⁷ Eriliseks patuks loeti sel ajal vee reostamist, mistõttu ei tohtinud mitte ainult ujuda, pesu või nõusid pesta (ka kaevu juures), vaid isegi karja jõkke ajada. Eriti tuli keelde pidada keskpäeva paiku, kui püüti valju häält üldse mitte teha” (Pervuhhin 1888, 1: 59–60.) Harva teatab, et keelust üleastumise pärast kannatanud terve kogukond – tagajärjeks olnud torm või rahesadu (Harva 1914: 174). Kuzjebajevo naised rääkisid autorile, et suvisel *invožo*-ajal ei tohtinud töötada villa ega kanepiga, samuti olnud keelatud niitmine ja lillede noppimine. Sageli seostatakse *invožo*-aega tõrvalille või nurmelgi õitsemisajaga (*invožo šaška*). Talvine *vožo* aeg oli peamine jutustamise ja mõistatamise aeg udmurtidel (Škljajev 1989: 36). Muuseas väitsid kolm Krasnogorski rajooni Udmurt Karauli ja Djobõ külades elavat informanti veel 2002. aasta juunis, et mõistatus on kohalikus dialektis *vožo kijl* (*vožo* keel/sõna/jutt) või *vožo mad'* (*vožo* kõne/sõna/jutt).⁸ Kuigi juba Pervuhhin oletas, et mõistet *vožo mad'* võib tõlgendada kui “talvise *vožo* valitsemisaja juttu” (Pervuhhin 1888, 3: 70) ning sama meelt paistab olevat ka T. Vladõkina (1998: 11), ei tundu selline interpretatsioon põhjendatud olevat. Ühest küljest viitas *vožo mad'* esivanemate kaudu teksti traditsioonilisusele (vrd. *vižij kijl* – muistend: juur/sugu/sugukond/põlv/põlvkond + keel/sõna/jutt), teiselt poolt aga näis siiski mõista andvat, et eksisteeris eriline keel pööriaja külalistega suhtlemiseks – muinasjuttude ja mõistatuste kunstipärane keel.

⁷ Vene folkloorist leiame motiivi näkkide põllul kõndimisest rukki õitsemise ajal (Krinitsnaja 1994: 23).

⁸ Mõistatuse kohta käiv etniline žanrinimetus *vožo mad'* on ära toodud Gavrilovil (1880: 54), Pervuhhinil (1888, 3: 70); Wichmannil (1901: 6–7). Pervuhhinil tähistab sama mõiste ka muinasjuttu. Tänapäeval enimkäibiv omakeelne termin mõistatuse kohta on *madiškon kijl* või *mad'kijl*.

Võrdluseks võib öelda, et vene folkloor arvab vetehaldjat talvel magavat, tema tegutsemise peamine aeg oli kesksuvel – jaanipäevast⁹ peetripäeva või iljapäevani (Krinitšnaja 1994: 19–21), siis just sel ajal, millele vastab udmurdi *invožo djr*. Suplemiseks kõige ohtlikuma ajana on vene materjali puhul välja toodud keskpäev ja kesköö, samuti aga varane hommik ja hiline õhtu (sammas: 21–22). Ka meie lähisugulaste vadjalaste vetehaldjas on aktiivne suvel (eriti jaanipäeva paiku), iljapäeval on talle Lauga jõe ääres ohverdatud lammas sõnadega: “*Nahh, süü boranaa päit, elä süü inemisii!*” (Västrik 1999: 24, 25). Võib vaid oletada, kas see ohver pidi sümboliseerima ka vetehaldja aktiivsuseperioodi lõppu.

Liminaalse perioodi külalised

Glazovi maakonna udmurdid arvasid, et enne jõule tulevad vetehaldjad küladesse, kus elavad saunades. Hämaral ajal võib neid ka tänaval kohata: “Suvisel *vožo djri* ajal ta magab, aga talvisel tuleb veest välja (enne jõule) maa peale ning saadab suurema osa ajast mööda saunades, kuigi võib ka tänaval vastu tulla. Seepärast ei julge votjakk jõulu ajal üksi ning ilma põletatud peerutükita tänaval käia,” teab vetehaldja kohta kirjutada N. Pervuhhin (Pervuhhin 1888, 1: 75). Jõuluaegseid vetehaldjaid kutsutigi rohkem *vožodeks*. Pervuhhin jätkab teemat: “25. detsembrist 6. jaanuarini liiguvad külade, asulate ja isegi Glazovi linna tänavail, väljakutel ja tagahoovides väikesed (kasvuga mitte üle poole arssina) mitmevärvilised, kuid enamvähem ühesuguse välimusega (saba ja sarvedega) kuradikesed. Venelased kutsuvad neid *kulišiteks*, votjakid *vožodeks*. Nagu vetehaldjad, nii pelgavad ka *vožod* väiksematki põletatud peerutükki. [---] Neile, kes kõnnivad ringi peerutükita, panevad *vožod* jala taha [---] sama sihiga muutuvad nad kord postiks, kord majanurgaks... Kord viivad nad mehe oma kodu asemel naabri tarre, kord sunnivad naist õhtul võõraid loomi oma õue ajama...” (Pervuhhin 1888, 1: 99–100).

Vožodjir on udmurtidel sanditamise aeg. Kõige levinum nimetus sanditamise kohta on *pörtmaškon*, vrd. *pörtmanj* – muutma, moonutama, laimama. Kasutatakse ka nimetusi *pendzaškon* (vrd. *pen* ‘nõgi, tuhk’, *pendzjinj* ‘tuhastuma, tuhaks põlema’, seotud kõige levinuma

⁹ Jaanipäeva on Jaroslavli kubermangus peetud vetehaldja nimepäevaks (Krinitšnaja 1994: 19).

maskeerimisviisi – näo tuha või söega määrimisega), *vožojaškon* ~ *vožoaškon* (vožotamine; mitmel pool on sante endid *vožodeks* nimetatud) ja *čokmorskon*. Viimane lähtub sõnast *čokmor* – puunui (vrd. vene *чекмарь* ‘puunui, kurikas’ < *чека* ‘kiil, vai’) ja seostub santidele iseloomuliku tegevuse – keppidega vastu majanurki ja põrandaid tagumiseaga. Sel kombel peletati majast ja külast eemale kurje vaime ja haigusi (Vladõkin 1994: 227). Udmurdi jõulusandid on otsekui kahestunud olemusega: ühelt poolt näitavad pahupidi pööratud rõivad, nõega määritud näod, meeste poolt naisterõivaste kandmine ja vastupidi, et tegemist on külalistega teispoolsest maailmast (kus universaalse ettekujutuse kohaselt on asjad vastupidi, kui elavate juures). Ka see, et jõulusante usuti karjaõnne toovat, seostab neid esivanemate hingedega, kellest paljude rahvaste juures arvati eelkõige sõltuvat just kariloomade edenemine. Ja *last not least* – sante nimetati otsesõnu *vožodeks*, viimased aga olid kahtlemata seotud surnud esivanematega.

Samas esinesid udmurdi jõulusandid ka kurjade jõudude peletajatena. Vladõkin nimetab uskumust, et sandid jooksid kisa-käruga mööda külatänavat, tagusid kaigastega vastu majanurki, tuppa tulles aga vastu põrandat, hirmutasid saunavaime (*munčokužoos* Vladõkin 1994: 226–227), samas teame, et üsna levinud ettekujutuse kohaselt asusid saunadesse talvisel pööriajal elama *vožod*. Nagu eespool näidatud, puudub selge vahe saunahaldja ja *vožo* vahel. Tõenäoliselt on udmurdi jõulusantide kui eksortsistide tegevus lähtunud pööriaja lõpuga seotud kombestikust. Nimelt lõpeb talvine *vožo*-aeg 6. jaanuaril (õigeusu kirikukalendri järgi Jeesuse ristimise päeval) pühaga, mis udmurtidel kandis nimetust *vožo kelan* ‘*vožo* ärasaatmine’ või *jö vjljn sillon* ‘jää peal seismine’. Ööl vastu 6. jaanuari käisid külanoored lauldes saunast sauna, “kuulasid saatust” ja ütlesid *vožole*: “*pot tattiš mil'emestj-leš!*” ‘mine siit meie juurest ära’. 6. jaanuari hommikul läksid mehed, kirved ja kaikad käes, jõe ja karjusid jääd tagudes: “*koški tattiš!*” ‘lahku siit’ (Pervuhhin 1888, 2: 105–106).

Püha mõiste kujunemisest permi rahvastel

Nüüd, kui me teame, et *vožodjr* tähendas permi rahvastel suvist ja talvist pööripäeva argipäevast eristavat liminaalset perioodi ega olnud vene sõnal *святки* põhinev hiline laen, ja et *vožod* olid selle perioodi üleloomulikud külalised, tõenäoliselt lähedased surnud esiva-

nematega, võime mõnel määral jälgida ka seda, kuidas kujunes välja püha mõiste permi rahvastel.

Pööriaeg oli eriline ja ohtlik aeg, selle üleloomulikud külalised olid oodatud, kuid ohtlikud ja nõudsid erilist kohtlemist. Püha mõiste ise oli tihedalt seotud võõra/kummalise, erilise, liminaalse, ohtliku ja ihaldusväärsega. Või õigemini, enne kristliku terminoloogia tulekut kasutati permi *veži* sedalaadi fenomenide kohta. Tõenäoliselt tähistati sellest tüvest tuletatud sõnadega erilist kohtlemist nõudvaid paiku, aegu, esemeid ja olendeid, sealhulgas siis ka kalendriliisi ülemineku- või vaheaegu ning geograafilis-territoriaalseid üleminekualasid. Kuna sellesse nähtusteringi kuulusid ka kultusekohad, -esemed ja -objektid, sobis *vež* kõige paremini kristliku mõiste 'püha' omakeelseks vasteks, mistõttu Permi Stefan selle endastmõistetavalt Komi maal kasutusele võttis. Kuigi teine käsk kuulutab, et "mina, Jehoova, sinu Jumal, olen püha vihaga Jumal" ning 2 Mo 34: 14 seisab, et "Jehoova nimeks on 'Püha Viha'", on kristlikul püha mõistel vanapermi *vežast* väiksem ulatus võõra, liminaalse ja ohtliku suunas. Nii ei mahtunud pööriaaja üleloomulikud külalised enam selle semantilise välja piiridesse ning neist said *tšuudid*.

Ettekujutused *tšuudidest* võib jagada kolme rühma: 1) *tšuudid* olid enne komisid Kaama ülemjooksul ja Võtšegda ääres elanud rahvas; 2) *tšuudid* olid komid ise enne ristiusku pöördumist; 3) *tšuudid* olid komi vägilased (Gribova 1975: 93). Suurekasvulise rahva tulek ei meeldinud *tšuudid*ele. Nad peitsid ennast saunades ja aukudes, loopisid tulnukaid kivide ja sütega. Praeguseni on alles *tšuudide* augud, ilmselt vajasid nad nendest maa alla (sammas: 95). Nad olid komid, ainult ristimata nagu *tšuudid*. Kui neid ristima hakati, arvasid nad, et see on midagi paha ja panid ise endile käe külge: kaevasid muldonnid, laskusid neisse ja raiusid läbi lage toetavad talad... (sammas: 96).

Ent *tšuudideks* nimetasid komid ka *vožo*-taolisi olendeid: "Permi komide uskumuste järgi on *tšuudid*... väikesed inimesetaolised mustad olendid, kes elavad kõigis pimedais paigus – mahajäetud majades, saunades, rehtedes, keldrites, toas ahju taga ja põranda all, metsas ja vees. Tegelikult nimetataksegi neid sauna-*tšuud*, rehe-*tšuud* jne. Nad põhjustavat inimestele palju ebameeldivusi: hirmutavad (eriti jõulude ajal), tirivad neelukohta, lämmatavad saunas. Mõnikord varastavad nad lapsi, asemele aga panevad puupaku. Neid lapsi nimetataksegi "puupakk" või *vežöm* 'vahetatud'. Eriti hästi õnnestub vahetamine siis, kui laps pole ristitud või pole tal kaelas risti. Vahetatud laps võib süüa ja juua, kuid ta ei kasva ega arene" (Gribova 1975: 107).

Mitmetest kaugemate keelteni viivatest etümoloogiatest hoolimata kaldun pooldama sõna *tšuid* slaavi algupära (чудо, чудь, etnonüüm чудь, mida ristitud slaavi hõimud tõenäoliselt kasutasid paganlike soomegrilaste kohta). Nii nagu liminaalse aja külalisi seostati surnud esivanematega, said neist komide-kristlaste uue identiteedi raames komide paganlikud esiisad või kangelased ning nad omandasid kuratlikud tunnused. Komi folklooris on tekste, mis näitavad, kuidas ristitud komide paganlikest esivanematest said kuradid: “*Karid*¹⁰, need olid linnad: Kudõm Kar, Kureg Kar. Elati maa all, tehti palkehitis ja elati, toituti lihast-kalast. [---] Aga pärast, kui neid hakati ristiusku pöörama, hakkasid nad ennast hävitama, elusalt matma. Kes ennast ristida ei lasknud, seda majja ei lubatud. *Tšuidina* käis – väike, hale, kartis kõiki. Kummituslikud¹¹ ajad olid siis – lähed saunast mööda, jõest mööda, igal pool kummitab. Istjatseil samuti. Aga nad ei andnud alla, magasid saunas, magasid rehes. Praegugi öeldakse “sauna *tšuid*” (Limerov 1998: 39).

Udmurtide territooriumile Permi Stefani mõju kuigivõrd ei ulatunud, hilisemad udmurdikeelse kristliku terminoloogia loojad aga ilmselt ei näinud piisavat lähedust udmurdi *vož- / vožo* ja kristliku püha mõiste vahel. Nii polegi udmurtidel viimase jaoks omakeelset sõna ning nad peavad leppima laenuliste *святой* ja *священной* kasutamisega (näit. tänapäeval kogutud palve *svjatoi iňmar, svjatoi kulontem, mil'emlj d'žeč kar* – Püha Jumal, Püha Surematu, halasta meie peale [sõnasõnalt – tee meile head]¹²). Samas aga ei vajatud uut nime pööriaaja külaliste tarvis, mistõttu need jäid *vožodeks* edasi, omandades ainult kuratlikud tunnused. Selliste mütoloogiliste tegelaste, nagu mitmesugused haldjad, vaimud ja päkapikud, kuradistumisele paljude rahvaste usundeis viitavad ka kirjutise alguses esitatud motiivid.

Nagu permi rahvaste puhul näeme, on kristlik püha mõiste kujunenud algselt ebaharilikku, liminaalset ja ehk siiski ka roojast tähendanud sõna baasil (komid) või toodud sisse laensõnana (udmurdid). *Veža* ja *vožo* kasutamist religioosse mõistena peaks kinnitama toponüümika. On ju Eestis mitmeid püha-nimelisi paiku. Komi keele pu-

¹⁰ *Kar* – permi keeltes linn, linnus.

¹¹ Originaalis: “чудливые ведь годы были – мимо бани идешь, мимо реки, так всюду чудится.”

¹² Palve lähtub õigeusu liturgia nn kolmpüha palvest *Святой Боже, Святой Крепкий, Святой Бессмертный, помилуй нас*, mille udmurdi vaste on *svjatoi iňmar, svjatoi kuž ijon, svjatoi kulontem*

hul võiks tõestuseks olla hantide ja manside Obi-äärne pühapaik, mütolooilise tegelase Püha Linna taadi eluase *Jem voš / Jalp uus*, mis pärast komide ekspansiooni sai nimeks täpse komikeelse vaste *Vežakarō* – püha linn. Et udmurdi keeles on raske vahet teha *voži* (tähdenduses 'roheline, viha' jne) ja *vožo* (esialgses tähenduses 'püha') vahel, ei aita meid palju ka kohanimed. Võime küll oletada, et külanimi *Vožešur* ja jönenimi *Vožoi šur* võivad pigem lähtuda pühast, mitte rohelisest, seega siis 'pühajõgi', samuti külanimi *Vožoika*, ent päris sajabrotsendiliselt selles kindlad olla ei saa, sest näiteks külanimi *Vožkōr* lähtub selgelt rohelisest ja tähendab roherähni e. meltsast. Samas aitab permi näide seletada Veikko Anttose oletust püha mõiste seotusest roojasega, millest kateooriliselt keeldus aru saamast Anzori Barkalaja oma magistriväitekirjas (Barkalaja 1996: 23). Näib, et Barkalaja langes enda kaevatud löksu, kuna ta mitmeid teisi uurijaid nn progressiusus süüdistades ei julgenud enam tunnistada usundi-alaste mõistete muutumise võimalust/arenemist ajas. Lisaks pühale on kindlasti muutunud ka roojase/ebapuhta tähendus. Barkalaja ei osanud või ei tahtnud näha seda, et püha ja roojase ühendajaks võib olla liminaalsus. Paljudes traditsioonilistes kultuurides on mitmesugused sünni ja surmaga seotud esemed sellised, mis nõuavad erikohtlemist, neid viiakse spetsiaalselt selleks ette nähtud metsatukkadesse või muudesse paikadesse, mis mõtteliselt on argimaailmast eraldatud sarnaselt pühapaikadele. Menstruatsiooni ajal ning sünnituse järel roojaseks peetav naine nõuab erilist kohtlemist, sageli eraldatakse ta kas sümbolise või tegelikult muust ühiskonnast. Mansi küla-des on selleks otstarbeks spetsiaalsed majad *man kol* (väike maja), mille territooriumile külaelanikud muidu jalga ei tõsta. Harriet Lutzky väitis, et ladina *sacer* tuleneb indoeuroopa algkeele tüvedest *sak- või *sek-, mis mõlemad tähendavad löikamist ja lahutamist, seega eraldamise kaudu pühaks tegemist (Lutzky 1993: 285–287). Emile Benveniste aga oletas, et ladina omadussõnal *sacer* oli kaks vastuolulist tähendust: a) jumalatele kuuluv ja b) inimeste maailmast välja arvatud, kardetav, neetud. Inimest, kelle kohta kasutati sõna *sacer*, peeti roojaseks ja seetõttu inimühiskonnast eraldatuks. Nii jumalatele määratu (*sacer*) kui roojane (*sacer*) tähistasid seda, kes või mis oli inimeste maailmast välja/ära "lõigatud" (Benveniste 1973: 453). Selline ärälõigatud või eraldatud objekt oli aga loomu poolest sillaks, ukseks, läveks või teeks (millist metafoori keegi eelistab) argimaailma ja üleloomuliku sfääri vahel. Ütleb ju Maria poeg Jeesuski, kes on

Joonis 2. Põhja-Udmurtia maastik. Foto A. Kuperjanov 2000.

inimühiskonnast “välja lõigatud” nii sünni kui surma poolest: “Mina olen tee ja tõde ja elu, ükski ei saa Isa juurde muidu kui minu kaudu” (Jh. 14: 6). Veikko Anttonen nimetabki püha-kategooria tunnustena anomaalsust ja liminaalsust (Anttonen 1992: 2526). Püha mõiste kujunemine permi rahvastel ilmestab ja kinnitab seda Anttoneni väidet. Liminaalsus oli kahtlemata oluliseks püha profaanses eristavaks tunnuseks. Muuseas viitavad kahe sfääri vahelisele lävele ka kirikuuste või –väravate kohal seisvad kirjad *Hic est domus Dei et porta caeli*.

Lõpetuseks

Kui leidub mõni, kes tahab veel küsida, miks esivanematega seotud üleloomulikud külalised tulevad veest? Kuidas ja miks on nad ühenduses vetehaldjaga? Vastus on lihtne: laialt levinud uskumuse kohaselt paikneb surnute maa teisel pool vett (sageli põhjapoolses meres asuval saarel) või usuti, et tee sinna viib jõge pidi allavoolu. On ju loomulik arvata, et kui surnud (või nende hinged) lähevad surnuteriiki allavoolu, siis tulevad nad oma elavaid sugulasi vaatama jõge mööda vastuvoolu.

Olen teadlik sellest, et udmurdi *vožol* ja komi *vežal* või *tšuidil* on palju sugulasvaimete Põhja-Euraasia rahvaste mütoloogiates. Näiteks kasvõi vene *кулиш* ~ *куляш* ja *шуликун*. Nende etümoloogiad

on küllalt huvitavad. *Кулиш* ja *куляш* pärinevad ugri ja/või permi keeltest – mansi *kuł* ehk *kuł otər otər* ‘allilma isand, kurat’, komi *kuł* ‘vetevaim, kurat’; *шуликун* või *шиликун* on ilmselt ka keeleliselt suguluses jakuudi mütoloogilise tegelasega *sülüükün~süllükün*, kellega teda uskumused nagunii ühendavad (võimalik päritolu vanatürgi sõnast *swluy* ‘vee-, veega seotud’). Vene, jakuudi ja udmurdi jõluaegsete kuradisarnaste külalistega seotud pärimus on samuti sarnane. Siiski ei taha ma väita, et venelased on oma pööriaja külalised laenanud türgi või soome-ugri rahvastelt. On vägagi võimalik, et ka venelastel oli oma nimi selliste üleloomulike olendite jaoks, nimi, mis aja jooksul kas ununes või omandas uue tähenduse. Mis puudutab meie mard- ja kadrisantide nimetusi, siis näib *sant* olevat ühest küljest samadel põhjustel tehtud laen, teisest küljest aga võib laenamises tollasest liturgias kasutatud (ametlikust) keelest näha püüdu kiriku ees rehabiliteerida koduseid hingedeaja külalisi.

Kasutatud kirjandus

- AT = Aarne, A. & Thompson, S. 1961. *The Types of the Folktale*. FFC, 184. Helsinki.
- Anttonen, V. 1992. “Püha” mõiste rahvausundi uurimises. *Akadeemia*, 12, lk 2514–2535.
- Barkalaja, A. 1996. *Handi rahvausundist, selle seostest vene õigeusu ja teadusliku mõtlemisega*. Väitekiri magistrakraadi taotlemiseks eesti rahvaluule alal. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- Barkalaja, Anzori 1999. On the Sacrificial Rituals of the Pim River Khanties: Part Two. *Pro Ethnologia*, 8. Arctic Studies, 3. Tartu, lk 57–71.
- Benveniste, E. 1973. *Indo-European Language and Society*. London.
- Bogajevski 1890 = Богаевский, П. М. 1890. *Очерки религиозных представлений удмуртов*. – Этнографическое обозрение, 1, 2, 4. Москва.
- Gavrilov 1880 = Гаврилов, Б. 1880. *Произведения народной словесности, обряды и поверья вотяков Казанской и Вятской губерний*. Казань.
- Gluhhova 2002 = Глухова, Г. А. 2002. *Символика ряженья в традиционной культуре удмуртов*. Автореферат диссертации соискание ученой степени кандидата филологических наук. Удмуртский

- Институт истории, языка и литературы Уральского отделения Российской Академии Наук. Ижевск.
- Gribova 1975 = Грибова, Л. С. 1975. *Пермский звериный стиль*. Москва.
- Harva 1914 = Holmberg, U. 1914. *Permalaiisten uskonto*. Suomen suvun uskonnot, IV. Porvoo.
- Krinitšnaja 1994 = Криничная, Н. А. 1994. *На синем камне*. Мифологические рассказы и поверья о духе-“хозяине” воды. Петрозаводск.
- Limerov 1998 = Лимеров, П. Ф. 1998. *Коми несказочная проза*. Сыктывкар.
- Lintrop = Lintrop, A. 2000. *Udmurdi usundi peamised tunnusjooned XIX ja XX sajandil*. Doktoriväitekiri. CD. Tartu.
- Lutzky, H. 1993. On a Concept Underlying Indo-European Terms for the Sacred. *The Journal of Indo-European Studies*, 21, lk 283–301.
- Lõtkin 1952 = Лыткин, В. И. 1952. *Древнепермский язык*. Москва.
- MI = Thompson, S. 1932–1936. *Motif-Index of Folk-Literature*. FFC, 106–109, 116, 117. Helsinki.
- Pervuhhin 1888 = Первухин, Н. Г. 1888. *Эскизы преданий и быта инородцев Глазовского уезда*. Эскиз 1., Эскиз 2., Эскиз 3., Вятка.
- Pletnjova 1999 = Плетнева, И. Н. 1999. К семантике удмуртского вожо. *Проблемы удмуртской и финно-угорской филологии: Межвузовский сборник научных трудов*. Удмуртский университет, кафедра общего и финно-угорского языкознания. Ижевск.
- Puhvel, M. 1989. *The Crossroads in Folklore and Myth*. American University Studies. Series IV, English Language and Literature, 88, New York.
- Sadikov, R. 2000. Kaama-taguste udmurtide ettekujutused elamu kaitsevaimudest. *Mäetagused*, 13, lk 112–118.
- SKES 1975, 1978. *Suomen kielen etymologinen sanakirja*, V, VI. Helsinki.
- Škljajev 1989 = Шкляев, Г. К. 1989. Обряды и поверья удмуртов, связанные с жилищем. *Фольклор и этнография удмуртов: обряды, обычаи, поверья*. Ижевск, lk 28–43.
- Vereštšagin 1996 = Верещагин, Г. Е. 1996. Вотяки Сарапульского уезда Вятской губернии. *Собрание сочинений*, 2. Ижевск.
- Vladökin 1994 = Владыкин, В. Е. 1994. *Религиозно-мифологическая картина мира удмуртов*. Ижевск.
- Vladökina 1998 = Владыкина, Т. Г. 1998. *Удмуртский фольклор. Проблемы жанровой эволюции и систематики*. Ижевск.

- Västrik, E.-H. 1999. The Waters and Water Spirits in Votian Folk Belief. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 12, lk 16–37.
- Wichmann, Y. 1901. *Wotjakische Chrestomatie mit Glossar*. Helsingfors.

Summary

On the Udmurtian Water Spirit and the Evolution of the Concept of “Holy” among Permian Peoples

Having set out to study the Udmurt mythology I was amazed by how little attention has been given to a supernatural creature that I consider extremely intriguing in modern folklore studies. This creature is *vožo*, a water-related being who is widely discussed in the studies into the Udmurt folk belief by the late 19th-century and early 20th-century authors.

Becoming further involved in the subject, it began to appear to me that *vožo* is something like a key figure in the evolution of religious thought among the Permian peoples. Under the word ‘evolution’ I do not mean a progress from a lower level, or a simpler form, to a higher level, or into a more complex form, but a process of continuous, though very common change of meanings that all human concepts are subject to. In my paper I show that development of the concept of ‘holy’ in the Permian tradition would remain incomplete without the concept of *vožo*. The notion ‘holy’ that will be discussed below is not holy in its modern, Christian sense. *Vožo* enables us to take a look into the worldview of people centuries ago, when the divine and the infernal were not separated by an unsurpassable gap. And since we cannot discuss *vožo* separately from other water-related mythological creatures, I will first observe the Udmurt beliefs associated with water spirits.

Published in English: Lintrop, Aado 2004. On the Udmurt Water Spirit and the Formation of the Concept ‘Holy’ among Permian Peoples. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 26. Tartu, pp. 7–26. <http://www.folklore.ee/folklore/vol26/lintrop.pdf>

Key words: Udmurt folk belief, water-related supernatural beings, water fairy, *vožo*, liminality, folk calendar, holy.

Märksõnad: udmurdi usund, veega seotud üleloomulikud olendid, vetehaldjas, vožo, liminaalsus, rahvakalender, püha.